

Neddragningar inom Riksarkivet hotar forskning och högre utbildning

DAG LINDSTRÖM*

Uppsala universitet

Från och med årsskiftet har Riksarkivet minskat sina öppettider i läsesalen Marieberg i Stockholm från 38 till 30 timmar per vecka. På landets olika landsarkiv genomförs motsvarande förändringar. Exempelvis har landsarkivet i Vadstena minskat sitt öppethållande från 34 till 27 timmar i veckan. Enligt nya centrala riktlinjer ska Riksarkivets och landsarkivens olika forskarsalar hålla öppet minst 20 och högst 30 timmar per vecka.

De pågående neddragningarna gäller emellertid inte bara öppettider. Utåtriktad arkivpedagogisk verksamhet, det nödvändiga arbetet med att ordna och förteckna arkivens samlingar och arkivens långsiktiga kompetensförsörjning påverkas också. Konsekvenserna för svensk humanistisk och samhällsvetenskaplig forskning blir betydande. Den omedelbara tillgången till nödvändig forskningsinfrastruktur minskar. I många fall betyder det samtidigt att kostnaderna för att bedriva forskning stiger. Själva forskningsarbetet försvåras också när arkiven inte längre kan erbjuda samma stöd och service. Även den högre utbildningen drabbas. Likaså minskar allmänhetens möjligheter att ta del av statliga och kommunala myndigheters handlingar. Granskande journalistik påverkas naturligtvis också.

I den svenska arkivlagen från 1990 slås det fast att myndigheternas arkiv är en del av det nationella kulturarvet. Där preciseras också varför det är viktigt att myndigheternas arkiv bevaras, ordnas och vårdas. Det handlar om att tillgodose det behov av information som finns för rättsskipning och förvaltning. Arkiven ska även säkerställa medborgarnas grundlagsskyddade rätt att ta del av myndigheters allmänna handlingar.

* Professor i historia

Slutligen ska arkiven också tillgodose forskningens behov. Riksarkivet tillsammans med landsarkiven har en nyckelroll i dessa uppdrag.

Riksarkivet räknar nu med ökade kostnader på grund av fördyrade lokaler, flytt av arkiv och nya infrastruktursatsningar under de kommande åren. För detta har man begärt men inte fått förhöjda anslag från Kulturdepartementet. Den nyligen framlagda arkivutredningen konstaterar också att Riksarkivet är kraftigt underfinansierat i förhållande till sitt uppdrag och utredningen rekommenderar att "Riksarkivet bör få en betydande ökning av sitt förvaltningsanslag, till en nivå som motsvarar kostnaden för myndighetens breda och samhällsviktiga uppgift". Samtidigt föreslår utredningen en rad nya uppgifter för Riksarkivet. Sammantaget föreslås ett tillskott på 51 miljoner från år 2022, varav 5 miljoner är tidsbegränsade anslag för särskilda uppdrag.¹

Det återstår naturligtvis att se vad som händer med detta.

Under tiden ser vi konsekvenserna av neddragningar i form av minskad tillgänglighet, minskad service och en långsiktig urholkning av kompetens. Att arkiven minskar sina öppettider är allvarligt i sig, men det är också symptom på mer grundläggande och långsiktigt allvarliga problem. Alltsammans påverkar forskning och högre utbildning. Det inverkar på Riksarkivets roll som kulturarvsinstitution. Och det begränsar allmänhetens tillgång till arkiven. Frågan har flera dimensioner, men jag vill särskilt peka på tre saker.

Försämrad forskningsinfrastruktur för humanister och samhällsvetare

För historiker, liksom för många andra humanister och samhällsvetare, är arkiven en viktig arbetsplats. Det är där vi utför en betydande del av vår forskning och arkiven är en helt nödvändig del av vår forskningsinfrastruktur. Riksarkivets neddragningar innebär att tillgången till forskarsalarna minskar med omkring 20 procent. Det är i sig en stor minskning, men den måste också sättas in i ett längre perspektiv. Det är inte första gången som öppethållandet minskar. Successiva neddragningar har pågått under lång tid. Landsarkivet i Vadstena minskade för några år sedan sina öppettider från 43 timmar per vecka till 34 timmar, och nu har alltså ytterligare en neddragning genomförts till 27 timmar. Det innebär att öppethållandet har reducerats med närmare 40 procent. Det

1. *Härifrån till evigheten: En långsiktig arkivpolitik för förvaltning och kulturarv* [Betänkande av arkivutredningen, SOU 2019:58] (Stockholm 2019) s. 36–39.

får nog betecknas som en tämligen radikal minskning och faktiskt förödande för den som vill bedriva kvalificerad forskning på de samlingar som förvaras hos Landsarkivet i Vadstena.

Det är inte lika omedelbart synligt att neddragningarna också innebär att de anställda arkivarierna inte på samma sätt som tidigare kan arbeta med arkivens samlingar. Genom ordnings- och förteckningsarbete, genom arkivpedagogiskt arbete och genom andra former för tillgängliggörande underlättas arbetet både för forskare och för den allmänhet som vill ta del av våra myndigheters handlingar. Det här arbetet befäster och utvecklar också arkivpersonalens kompetens.

Den kompetensen är ovärderlig för de forskare som använder arkiven. Många kan vittna om betydelsen av kunniga arkivarier med kännedom om olika myndigheters ofta komplicerade strukturer, om arkivhandlingar som aldrig förtecknats eller om genvägar eller alternativa källor till den information forskaren söker. När dessa kompetenser inte längre vidmakthålls vid våra arkiv undergrävs också kvalitén i forskningsinfrastrukturen och på sikt även forskningen. Om kompetensen urholkas så drabbar det också arkivens övriga uppdrag, det vill säga att stödja andra myndigheter med nödvändig information och att säkerställa allmänhetens rätt att ta del av allmänna handlingar. Öppettider kan återställas om arkiven får mer pengar eller alternativt väljer att prioritera sina resurser på ett annat sätt. Urholkad kompetens tar betydligt längre tid att ersätta. I vissa fall handlar det om kunskaper som går förlorade för alltid.

Allt detta påverkar också kvalitén i landets högre utbildning. Även våra studenter behöver tillgång till de viktiga arkiven. Högre utbildning ska vara forskningsanknuten och kvalificerade examensarbeten kräver i många fall omfattande arkivstudier. Genom att själva utföra forskningsuppgifter lär sig studenterna hur kunskap genereras och därmed blir de också bättre skickade att bedöma och granska faktapåståenden och tolkningar. Utan tillgång till arkiv och kunniga arkivarier går det inte att utbilda framtidens historielärare och naturligtvis blir det också svårt att utbilda framtidens arkivarier. Därför är det också så allvarligt, inte bara att arkivens öppettider reduceras utan även att det arkivpedagogiska arbetet och arkivariernas kompetensförsörjning hotas. Det blir allt svårare att motivera studenter att för sin kandidat- eller masterexamen välja ett ämne som kräver större arkivstudier. Redan nu vittnar flera kollegor om det omöjliga i att föreslå ämnen som bygger på studier av Riksarkivets

samlingar. Då har ändå de senaste nedskärningarna i öppethållandet inte slagit igenom ännu.

Besparingarna ökar kostnaderna för forskning och högre utbildning

När våra offentliga arkiv minskar sitt öppethållande orsakar det inte bara praktiska problem. Det betyder också ökade kostnader för forskare och studenter. Alla bor inte i Stockholm och många bor inte heller på de orter där landsarkiven är belägna. Med minskade öppettider går det inte längre att arbeta fulla arbetsdagar på arkiven. De flesta dagar begränsas öppethållandet till mellan tre och sju timmar. Arkivbesöken blir därmed dyrare genom fler resor och fler hotellövernattningar. Forskarna kan inte använda sin arbetstid effektivt och de skattepengar som går till forskning kan inte heller användas på det mest effektiva sättet.

Motsvarande gäller naturligtvis också för våra studenter vid universitet och högskolor, med den skillnaden att det i regel är de själva som då får stå för kostnaderna. Om vi menar allvar med att arkivens samlingar utgör ett viktigt nationellt kulturarv, så måste det också i framtiden finnas forskare, lärare och arkivarier som har kunskaper om detta kulturarv och som kan förmedla sådana kunskaper. Då måste vi också kunna motivera studenter att skriva examensarbeten som kräver många timmars arbete i arkivens forskarsalar i stället för att välja enklare och billigare alternativ. Med den utveckling som vi nu ser, riskerar de studenter som väljer att skriva arkivbaserade examensarbeten att både försenas och att få betala mer för sin utbildning.

Riksarkivet sorterar under kulturdepartementet och de besparingar som görs inom Riksarkivsorganisationen genererar samtidigt ökade kostnader för den forskningsverksamhet och utbildning som sorterar under utbildningsdepartementet.

Digitaliseringens kostnader måste tas på allvar

En omedelbar orsak till att Riksarkivet tvingas göra svåra prioriteringar och genomföra neddragningar i viktiga funktioner är att Riksarkivet fått nya uppdrag och därmed nya kostnader. Allt fler myndigheter använder sig av elektroniska arkiv och de offentliga arkivinstitutionerna förväntas i allt högre grad kunna ta emot digitala arkiv. Det är lätt att tro att ökad digitalisering innebär besparingar. Så är dock inte fallet. I vart fall inte initialt. Det krävs systemutveckling, framtagning av gemensamma stan-

darder, nya tekniker för att säkerställa långsiktigt bevarande, etcetera. Allt detta kostar pengar. Själva lagringen av digitala data är inte heller gratis och dessutom kräver de digitala arkiven återkommande systemunderhåll och uppdateringar. Detta är sällan billiga tjänster. Arkivutredningen konstaterar också att ökad digitalisering kommer att innebära ökade kostnader för Riksarkivet.² Vilka kostnader det verkligen innebär på lång sikt är svårt att uppskatta. De arkivhandlingar som skapades för flera hundra år sedan kräver i regel inte mycket annat än att de skyddas från ljus, hetta, eld och vatten. Metoderna är kända, kostnaderna går att överblicka och den framtida tillgängligheten god. Det långsiktiga digitala bevarandet är mer outgrundligt, både vad gäller långsiktiga kostnader och framtida tillgänglighet.

Nu pågår också ett viktigt arbete med att göra även äldre arkivhandlingar digitalt tillgängliga. Det ökar naturligtvis tillgängligheten och minskar slitaget på gamla dokument. Men även detta kostar pengar. Riksarkivet har till arkivutredningen påpekat behovet av utökade resurser för en fortsatt digitalisering och detta är även ett av flera skäl till att utredningen föreslår ökade anslag till Riksarkivet.³ En bred digitalisering av bland annat Riksarkivets och Kungliga bibliotekets samlingar beräknas kosta mellan tre och sex miljarder. Sedan tillkommer kostnader för förvaltning och långtidslagring av materialet.⁴

Det digitala tillgängliggörandet, både av arkivhandlingar och av arkivförteckningar, är oerhört värdefullt. Forskningsarbetet underlättas på många sätt. Arkivbestånden kan till en del inventeras innan forskaren besöker arkivet och många handlingar kan läsas oberoende av var forskaren befinner sig och oberoende av forskarsalarnas öppettider. Men det är viktigt att komma ihåg att detta inte kan ersätta tillgången till de fysiska arkiven. Enligt Riksarkivet är omkring fem procent av dess arkivbestånd digitalt tillgängligt i dag. Det faktum att många förteckningar kan läsas på nätet tar inte heller bort behovet av tillgång till kunniga arkivarier som kan vägleda forskaren i arkiven. Om digitalisering genomförs till

2. *Häriifrån till evigheten* (2019) s. 521–547.

3. Riksarkivet, *Den digitala informationsstrukturen*, Dnr RA 04-2017/05870, <https://riksarkivet.se/Media/pdf-filer/Skrivelse-Digital%20informationsinfrastruktur_191001.pdf> (27/1 2020); *Häriifrån till evigheten* (2019) s. 537–548.

4. *Häriifrån till evigheten* (2019) s. 537. Arkivutredningen konstaterar (s. 547) att det i nuläget saknas tillräckligt underlag för att kunna bedöma kostnaderna för en massdigitalisering av arkivområdets kulturarv och föreslår att Riksarkivet åren 2022–2023 får ett årligt anslag om två miljoner för att utreda de ekonomiska konsekvenserna av en sådan massdigitalisering.

priset av att allt annat material blir mindre åtkomligt, om tillgången till forskarsalar och kunniga arkivarier minskar, då går en stor del av vinsten förlorad. Det är helt enkelt nödvändigt att det säkerställs att digitaliseringsarbetet inte sker till priset av att andra delar av forskningsinfrastrukturen undergrävs eller att allmänhetens tillgång till arkiven urholkas.

I samband med det digitala tillgängliggörandet av äldre arkivhandlingar är det viktigt att förstå att det ännu inte handlar om digitalisering i egentlig mening. Det handlar om att foton av äldre arkivhandlingar görs tillgängliga på nätet. Materialet i sig är inte digitaliserat och i de flesta fall ännu inte maskinellt läsbart. Ibland kan det, även från Riksarkivets håll, låta som att man tillhandahåller material som låter sig bearbetas digitalt, att det är just detta som forskarna i stor utsträckning nu efterfrågar och att detta har förändrat forskningens villkor. "Arkivstudier, som för tio år sedan tog flera år att genomföra manuellt, kan i dag göras på några veckor med hjälp av digitala metoder och verktyg." Liknande förenklingar återkommer även i arkivutredningen.⁵

Det är helt riktigt att massdata nu kan samlas in och bearbetas på ett sätt som för inte så lång tid sedan var otänkbart. Det innebär att nya arbetsformer och analysmetoder öppnar sig även för humanister, att nya frågor kan besvaras, och det har lett till viktiga vetenskapliga landvinningar.⁶ Samtidigt är det fortfarande så att äldre arkivmaterial måste bearbetas manuellt och registreras i databaser innan det kan bearbetas digitalt. Vi har ännu inte tillgång till tekniken som gör att handskrivna arkivhandlingar, även om de är tillgängliga på nätet, kan bearbetas digitalt utan mänsklig mellanhand, trots att det ibland kan låta så.

Det är inte heller så att det är just detta som alla forskare efterfrågar. Vissa forskningsfrågor lämpar sig för massdata, digitala sökningar och maskinell bearbetning. Andra forskningsfrågor gör det inte. Risken finns att alla nu förväntas springa i samma riktning, eller att vissa myndigheter vill att vi ska göra det eller kanske tror att vi själva vill göra det. Utan eftertanke kring dessa frågor finns en risk att forskningen kommer

5. Riksarkivet, *Den digitala informationsstrukturen; Härifrån till evigheten* (2019) s. 165.

6. Forskningsprojektet Gender and Work vid Historiska Institutionen i Uppsala är ett exempel på detta. Se Rosemarie Fiebranz, Erik Lindberg, Jonas Lindström & Maria Ågren, "Making verbs count: the research project 'Gender and work' and its methodology", *Scandinavian Economic History Review* 59:3 (2011) s. 273–293; Maria Ågren (red.), *Making a living, making a difference: Gender and Work in Early Modern European society* (New York, NY 2017).

styras mot vissa typer av material och mot vissa typer av frågeställningar och att detta sker på andra grunder och utifrån andra incitament än de omedelbart vetenskapliga. Internationellt finns också en växande kritik eller i alla fall en växande oro för de digitala arbetsättens baksida. Det har exempelvis påpekats att fördjupad plats- och kontextspecifik kunskap riskerar att gå förlorad i en vetenskaplig miljö, där det på kort tid går att genomföra breda sökningar i stora data- och arkivmängder efter specifika avgränsade uppgifter, enskilda ord eller personer. Den källkritiska analysen kan lätt gå förlorad när forskaren snabbt kan sammanställa textfragment från både böcker och arkivmaterial utan att ha tagit del av sammanhanget texterna ingår i. I många fall används också sökmotorer som forskaren inte själv har kontroll över och det finns, återigen, en uppenbar risk att forskarna väljer att ställa just den typ av frågor som passar för massdata och maskinella sökningar.⁷ Det här är naturligtvis en diskussion som borde föras även inom svensk forskning.

I den svenska forskningsmiljön finns en uppenbar risk att nu genomförda och planerade neddragningar leder till att såväl finansärer som forskare och studenter väljer bort vissa kunskapsområden. Det är oundvikligen så att tillgänglighet i viss mån styr forskningen. Redan i dag finns tydliga tecken på att det lättillgängliga prioriteras på bekostnad av mer svårtillgängligt källmaterial.⁸ Situationen kommer inte förbättras när tillgången till huvuddelen av arkivens bestånd kraftigt försämras. Det är som sagt ännu en mycket liten del av arkivbeståndet som gjorts digitalt tillgängligt och det är inte realistiskt att tänka sig att våra offentliga arkiv skulle kunna göras digitalt tillgängliga under överskådlig tid. Risken är då stor att andra faktorer än det vetenskapliga i allt högre grad kommer styra forskningens inriktning. På sikt riskerar det att undergräva forskningens kvalitét och dess internationella konkurrenskraft.

Det vore önskvärt att Riksarkivet förde en regelbunden dialog med forskarsamhället om öppettider, tillgänglighet och digitaliseringsstra-

7. Tim Hitchcock, "Confronting the digital: Or how academic history writing lost the plot", *Cultural and Social History* 10:1 (2013) s. 9–23; Ludmilla Jordanova, "Historical vision in a digital age", *Cultural and Social History* 11:3 (2014) s. 343–348; Lara Putnam, "The transnational and the text-searchable: Digitized sources and the shadow they cast", *American Historical Review* 121:2 (2016) s. 377–402; John-Paul A. Ghobrial, "Introduction: Seeing the world like a microhistorian", *Past & Present Supplement* 14 (2019) s. 1–22, här s. 6–8.

8. Erik Wängmar & Malin Lennartsson, "Historians and their sources: The use of unpublished source material in Swedish doctoral thesis in history, 1959–2015, and in student bachelor's and master's thesis, 2010–2015", *Scandinavian Journal of History* 43:3 (2018) s. 365–386.

teger. Detta handlar alltså om ett betydligt större problem än enbart öppettider. Det är heller inte bara en forskningsintern fråga och en angelägenhet för högre utbildning. De offentliga arkiven är viktiga kultur- arvsinstitutioner. De är också viktiga demokratiska institutioner. Det handlar om medborgarnas tillgång till myndigheters handlingar. Det berör förutsättningar för granskande journalistik. Och det handlar om att värna faktabaserad forskning och kunskap. I en tid av då så kallade alternativa fakta, det vill säga avsiktliga eller oavsiktliga lögner, ökar i omfattning, blir dessa uppgifter särskilt viktiga.